

PROBLÉM CHÁPANIA V SPOLOČENSKÝCH VEDÁCH

VÁCLAV ČERNÍK, Katedra logiky a metodológie vied, FF UK, Bratislava

ČERNÍK, V.: The Problem of Understanding in Social Sciences. *Filozofia* 44, 1989, No. 5, p. 546.

In the paper the three basic kinds of understanding are analyzed: the reconstruction of the social significance and the person's meaning of things and beings incorporated in the structure of human activity; the reconstruction of the sense and significance of the very human activity as the sense-giving substance; the reconstruction of social memory, fixed in inherited forces and relations of production and in sign systems.

Chápanie patrí k najdiskutovanejším a zároveň k najmenej ujasneným problémom súčasnej metodológie spoločenských, najmä humanitných vied. Termín „chápanie“ (das Verstehen, understanding, ponimanie) sa používa vo viacerých a často vzájomne si odporujúcich významoch. Pod chápaním sa rozumie spoločná morálna skúsenosť (Aristoteles), pojem vyvolaný rečou (T. Hobbes), empatia (D. Hume), taký substanciálny základ pojmového obsahu, ktorý ho rozochvievá do najhlbšieho vnútra, rozoznáva sa v ňom a podáva o ňom svedectvo (G. W. F. Hegel), postihnutie ducha cez text (F. E. D. Schleiermacher), prežívanie zmyslu (W. Dilthey), vcítenie sa do vedomia druhého človeka (G. Simmel), vmyslenie sa do jeho myslenia (R. G. Collingwood), konštruovanie významu (E. Husserl), zrastanie tradície interpretátora a interpretovanej podstaty (M. Heidegger), spoluúčasť na spoločnom ciele, kontinuita tradícií a spĺvanie horizontov (H. G. Gadamer), rekonštrukcia praktického usudzovania (G. H. von Wright), identifikácia, vysvetlenie a prežívanie zmyslu (F. Cunningham), rozpoznávanie a rekonštrukcia zmyslu a významu (E. Betti), postihnutie pravdy v intersubjektívnom procese styku a prostredníctvom dejín (R. Bubner), historický rast pojmov, ich psychologické vnímanie a racionálne ohodnotenie (S. Toulmin) a pod. Vzniká otázka, či je vôbec možné preklenúť takú pluralitu názorov nejakým jednotným pohľadom?

Vec komplikuje aj to, že sám problém chápania je podotázkou ešte zložitejšieho problému vzťahu medzi vysvetlením a chápaním. Jedni autori stavajú chápanie proti vysvetleniu ako metódu humanitných vied proti metóde prírodných vied (J. G. Droysen, W. Dilthey a i.), iní považujú naopak vysvetlenie a chápanie za dve protikladné funkčné formy jedného a toho istého hermeneutického kruhu či vývinovej špirály: pochopiť znamená vysvetliť a vysvetliť znamená pochopiť (H. G. Gadamer, T. Peters a i.). Rozdiel medzi vysvetlením a chápaním hľadajú niektorí autori v rozdieli medzi neintenciálnymi a intenciálnymi fenoménmi (J. Hintikka — pozri 1, s. 79). Podľa iných spočíva rozdiel v tom, že pri vysvetlení sa manifestuje objektívna stránka predmetno-praktickej

činnosti, kým v chápaní sa spája táto stránka s jej subjektívnou, individuálne osobnostnou stránkou; vysvetlenie je podľa nich funkciou teoretického poznania, kým v chápaní sa vedecké myslenie rozširuje o moment náhodnosti, pôsobenie emocionálnych faktorov, súcitenia a spoluprežívania (pozri 2, s. 66—70). Podľa nášho názoru možno prehĺbiť vysvetlenie tohto rozdielu zohľadnením dvojakého, prírodno-spoločenského charakteru podstaty vecí, začlenených do štruktúry ľudskej činnosti, dvojakého charakteru spoločenských zákonov, ktoré sú formami reprodukcie základných podmienok sociálnych organizmov a súčasne aj formami cieľavedomej, zámernej ľudskej činnosti, ako aj zohľadnením rozdielu medzi vedeckým zákonom a idealizovaným vzorom (pattern) predmetnej ľudskej činnosti.

V danom článku sa nebudeme zaoberať problematikou chápania v celom rozsahu. Sústreďíme sa len na náčrt troch jeho kľúčových otázok: 1. problému rekonštrukcie zmyslu a významu vecí začlenených do štruktúry ľudskej činnosti; 2. problému rekonštrukcie zmyslu a významu samej ľudskej činnosti ako významotvornej substancie a 3. problému rekonštrukcie sociálnej pamäti. Termín „rekonštrukcia“ budeme v danom prípade používať vo význame spôsobu odhaľovania zmyslu a významu analýzou materiálu, v ktorom sú zafixované, ako aj spôsobu ich sprístupňovania pre seba a pre iných. Proces rekonštrukcie zmyslu a významu v sebe zjednocuje také momenty, ako sú identifikácia, rozpoznávanie, uvedenie si, vysvetlenie, prežívanie, reinterpretácia, prehodnotenie a komunikácia zmyslu a významu. Toto vymedzenie budeme postupne konkretizovať.

1. Problém rekonštrukcie zmyslu a významu vecí a bytosti

Chápať, ľudsky pochopiť nejakú vec (jav, proces), znamená predovšetkým mať predstavu či pojem veci. Existuje zrejme aj predpojmové chápanie. Vyvinuté reflexívne ľudské chápanie však už predpokladá utváranie a osvojovanie si pojmov. Chápanie v tomto vyvinutom zmysle „nie je [...] nič iné ako pojem vyvolaný rečou“ (pozri 3, s. 175). Mať pojem veci znamená poznať miesto a funkciu veci v systéme jej vzájomného pôsobenia s inými vecami, t. j. poznať čoraz hlbšie jej podstatu ako vnútorne diferencovaný základ všetkých jej možných javových foriem, všetkých jej „možných svetov“. Chápanie v tomto prvom význame je teda spôsobom pojmového „uchopenia“ veci, spôsobom našej myšlienkovkej rekonštrukcie jej podstaty, spôsobom, akým vec vysvetľujeme z jej všeobecného zákona.¹ V tomto širokom zmysle sa chápanie ničím

¹ Ak chceme pochopiť nejaký prírodný jav, napríklad atómový proces, musíme „poznať, ako vyplýva zo všeobecných prírodných zákonov“, napísal W. Heisenberg [4, s. 31].

neodlišuje od vysvetlenia: jedno aj druhé sa vymedzuje ako „postihnutie podstaty javov v ich celostnosti“.²

Špecifický rozdiel medzi vysvetlením a chápaním začne vystupovať až vtedy, keď si uvedomíme rozdiel medzi prirodzenou, naturálnou podstatou veci (javu, procesu) a jej funkčnou, spoločenskou podstatou. Naturálna, od prírody daná podstata veci je určená jej miestom a funkciou v systéme jej vzájomného pôsobenia s inými vecami. Jej funkčná, špecificky spoločenská podstata je určená jej miestom a funkciou v systéme cieľavedomej, materiálnej a duchovnej ľudskej činnosti. Tým, že sa nejaký predmet začlení do štruktúry ľudskej činnosti, ktorej genetickým základom je materiálna výroba, dopĺňa sa jeho naturálna podstata o nový moment: „sama spoločnosť sa stáva podstatou v tomto predmete“ (pozri 8, 1. zv., s. 83). Prírodný proces, ktorý sa stal objektom poznania, už „nie je príroda sama, ale príroda vystavená nášmu spôsobu kladenia otázok“ (pozri 4, s. 31). Prírodný proces, ktorý sa stal priemyselným procesom, už nie je „bezprostredne od večnosti daná, vždy rovnaká vec“, ale zároveň aj „produkt priemyslu a stavu spoločnosti“ (pozri 8, 1. zv., s. 227). Veci nie sú, dajme tomu, kapitálom od prírody, ale stávajú sa ním len v určitých spoločenských vzťahoch. Pracovný predmet a pracovný prostriedok sa, napríklad, stáva výrobným kapitálom len v kapitalistickom spôsobe výroby, až ako predmet a prostriedok slúžiaci na tvorbu nadhodnoty (pozri 9, 2. zv., s. 141—142).

Podstatu veci (javu, procesu), ktorá sa stala objektom ľudskej činnosti (jej predmetom, prostriedkom alebo produktom), utvára teda historicky vzniknutá, vnútorne rozlíšená jednota jej naturálnej a spoločenskej podstaty. Spoločenská podstata veci, čiže súhrn spoločenských vzťahov spredmetnených vo veci, utvára jej *sociálny význam* a naturálna podstata veci sa stáva materiálom na vyjadrenie jej sociálneho významu.³ Sám sociálny význam veci je celou triedou „možných svetov“: stáva sa vnútorne diferencovaným základom mnohotvárných osobnostných zmyslov. *Osobnostný zmysel* veci je perzonifikáciou jej sociálneho významu; je to osobnostná forma sociálneho významu (pozri 6, s. 51; 10, s. 104). Sociálny význam je podstatou osobnostného zmyslu a osobnostný zmysel je formou jeho prejavu. Osobnostný zmysel veci sa môže kvantitatívne odchyľovať od svojho vnútorného základu v dôsledku pôsobenia okolností času a priestoru. V zvláštnych prípadoch mu môže

² To, čo E. P. Nikitin uvádza ako definíciu vedeckého vysvetlenia (5, s. 99—100), to S. S. Gusev a G. L. Tulčinskij pokladajú za vymedzenie chápania (6, s. 20). Je zaujímavé, že Marx pôvodne používal termín „Begreifen“ v identickom zmysle ako termín „Erklären“ (v širokom význame); až postupne začal medzi týmito dvoma pojmami rozlišovať (pozri 7, s. 29).

³ Naturálna podstata veci plní pri vyjadrení jej sociálneho významu obdobnú úlohu ako materiál znaku pri vyjadrení kognitívneho zmyslu. Nemožno ich však bezprostredne stotožňovať.

dokonca aj kvalitatívne protirečie: vtedy vznikajú prevrátené (imagi-nárne, iracionálne) podoby osobnostného zmyslu, ktoré odporujú svojej vlastnej podstate — sociálnemu významu. Zmysel nejakého predmetu pre mňa „siaha presne potiaľ, pokiaľ siaha môj zmysel“ pre daný pred-met (8, 1. zv., s. 84). Rozlíšená jednota prirodzenej a spoločenskej pod-staty veci, začlenenenej do štruktúry ľudskej činnosti, resp. prirodzená podstata veci v jednote s jej sociálnym významom a osobnostným zmys-lom predstavuje to, čo nazývame *hodnotou* veci pre človeka.

Chápanie vecí spočíva v rekonštrukcii ich sociálneho významu a osobnostného zmyslu, zafixovaného v ich naturálnej forme. Táto re-konštrukcia je neobmedzená a môže sa ustavične prehĺbovať. To isté platí aj pre chápanie bytostí, začlenených do štruktúry ľudskej činnosti. Bežné, predvedecké chápanie sa spravidla obmedzuje len na rozpozná-vanie a prežívanie osobnostného zmyslu vecí. Vedecké chápanie pred-pokladá navyše rozpoznať, vysvetliť, reinterpretovať sociálny význam vecí ako rozporný základ ich mnohotvárných osobnostných zmyslov. Chápať, ľudsky pochopiť nejakú vec znamená: 1. identifikovať jej na-turálnu podstatu; 2. rekonštruovať jej sociálny význam a 3. rekonštruo-vať jej osobnostný zmysel. Identifikácia naturálnej podstaty vecí má *monologický* charakter: na jednom póle vzťahu je poznávajúci subjekt a na druhom poznávaná príroda. Rekonštrukcia sociálneho významu vecí má *dialogický* charakter: na jednom póle vzťahu je subjekt pozna-nia a chápania, a na druhom spoločnosť, ktorá sa stala podstatou vo-veci. „Každé chápanie je dialogické“ (pozri 11, s. 305). Človek sa tu stretáva s človekom, spoločnosťou, ľudskými dejinami, ktoré sa vo veci spredmetnili. Môže napríklad vstupovať ako Čapkov záhradník do spo-ločenského vzťahu s hadicou, ktorá sa mu „zlomyselne“ pletie popod nohy; môže vstupovať do spoločenského vzťahu so zvieratmi, ktoré jed-najú ako ľudia, ako v Ezopových či Krylovových bajkách; môže prežívať lásku k sebe samému ako lásku k peniazom, ako Moliérov lakomec a pod. Chápanie vyžaduje nielen tvorivú fantáziu, ale aj schopnosť uvi-dieť za prirodzenou podstatou vecí ich špecificky spoločenskú podstatu, schopnosť rozpoznať za ich osobnostným zmyslom ich sociálny význam, schopnosť zrekonštruovať sociálny význam a osobnostný zmysel vecí na základe neúplnej, fragmentárnej informácie atď. (pozri 6, s. 107).

Rekonštrukcia sociálneho významu vecí (javu, procesu) vyžaduje pravdivé poznanie spoločenských vzťahov, ktoré sa v nej spredmetnili a utvárajú jej funkcionálnu podstatu. A pretože sa tieto spoločenské vzťahy [ktoré nemožno zredukovať len na vzťahy spoločenského vedo-mia] vyvíjajú, bude sa vyvíjať aj sociálny význam vecí, rekonštrukcia ich sociálneho významu a osobnostného zmyslu bude mať historický charakter. Jedna generácia ľudí môže nielen identifikovať zmysel a vý-znam vecí, ktorý vznikol v hodnotovo-praktickej činnosti minulých ge-nerácií, ale ho aj reinterpretovať, prehodnocovať na základe vlastnej hodnotovo-praktickej činnosti. Jedna kultúra môže postaviť druhej kul-

túre otázky, ktoré si ona sama nestavala (pozri 12, s. 395); môže prísť s novým chápaním vecí, v ktorom sa zásadne prekračuje horizont ich pôvodného zmyslu a významu (pozri 6, s. 58, 76—77) a pod.

Vec (jav, proces) sa stáva objektom poznania až vtedy, keď nadobudne pre subjekt určitý sociálny a osobnostný zmysel (pozri 13, s. 233). Človek sa vo svojom vedomí definitívne zmocňuje predmetu, až keď ho pochopí subjektívne, nielen ako vec o sebe, ale aj ako vec pre nás, až keď sa mu podarí myšlienkovu zrekonštruovať nielen jeho naturálnu, ale aj jeho sociálnu podstatu (pozri 14, s. 229). Chápanie, rekonštrukcia sociálneho významu a osobnostného zmyslu vecí je teda nevyhnutnou súčasťou ich poznania a praktického pretvárania. Stáva sa zároveň aj nevyhnutnou súčasťou každého vysvetlenia. To platí tak pre oblasť spoločenských, ako aj pre oblasť prírodných vied. „Niet pravého vysvetlenia bez chápania a v tomto zmysle je chápanie nevyhnutné rovnako v prírodných, ako aj v humanitných vedách“ (pozri 2, s. 66).

Osobitosť spoločenských vied je v tom, že ich vlastným predmetom je sám človek, spoločnosť, resp. vzťah človeka a spoločnosti. Špeciickou zvláštnosťou tohto predmetu je, že ľudsky prirodzená podstata človeka (na rozdiel od jeho biologickej podstaty), je identická s jeho spoločenskou podstatou, že predmetom spoločenskovedného bádania sa stáva sama významotvorná ľudská činnosť. Chápať, pochopiť človeka znamená vedieť rozpoznať nielen jeho biologickú, ale predovšetkým jeho ľudsky prirodzenú podstatu, ktorá určuje jeho sociálny význam a podmieňuje mnohotvárnosť jeho osobnostných zmyslov. (Redukcia tejto mnohotvárnosti len na jeden štandardný zmysel by viedla k popretiu individuality subjektu.) Znamená to poznať jeho skutočné miesto a funkciu v štruktúre mnohotvárnej ľudskej činnosti, poznať jeho ekonomické a sociálne postavenie, jeho potreby a záujmy, jeho vzory, normy a ideály, jeho predstavované a skutočné ciele a povinnosti, jeho nálady a emócie. Znamená to poznať zmysel a význam samej významotvornej ľudskej činnosti.

2. Rekonštrukcia zmyslu a významu ľudskej činnosti

Chápanie nie je len rekonštrukciou sociálneho významu a osobnostného zmyslu vecí a bytostí začlenených do štruktúry ľudskej činnosti. Zmysel a význam vecí vzniká kryštalizáciou významotvornej a hodnototvornej substancie — cieľavedomej, materiálnej a duchovnej ľudskej činnosti. Zmysel a význam samej ľudskej činnosti určuje jej miesto a funkciu v živote človeka, spoločnosti, ľudstva, v evolúcii vesmíru.⁴ A toto

⁴ Myšlienka M. Heideggera, že prostredníctvom človeka sa bytie zhovára samo so sebou a zároveň v ňom vyjadruje svoj vlastný zmysel, má svoje racionálne jadro (15, s. 53—54, 60, 69, 79).

miesto a funkcia spočíva práve v tom, že je významotvornou a hodnototvornou substanciou, kryštalizáciou ktorej vzniká ľudsky prirodzená podstata človeka, ako aj špecificky spoločenská podstata vecí a bytostí začlenených do štruktúry ľudskej činnosti. Cieľavedomá ľudská činnosť má zmysel a význam vtedy, ak slúži človeku, všestrannému rozvoju jeho bytostných síl, ak je dôstojná človeka a ak prebieha v ľudsky dôstojných podmienkach. Sám zmysel a význam ľudskej činnosti má historický charakter; presadzuje sa ako vnútorne rozporná historická tendencia celými dejinami ľudskej spoločnosti.

Jedným z určujúcich znakov cieľavedomej ľudskej činnosti je, že človek skôr ako zmení skutočnosť reálne, vo svojej predmetno-praktickej činnosti, zmení ju najprv ideálne, vo svojom vedomí. Ideálna predstavba sveta vo vedomí človeka je nevyhnutným predpokladom jeho materiálnej predstavy. Vedieť pochopiť zmysel a význam ľudskej činnosti teda znamená predovšetkým vedieť zrekonštruovať vedomý cieľ, plán činnosti, ktorý „ako zákon“ určuje povahu a spôsob činnosti a ktorému subjekt podriaďuje svoju vôľu v procese predmetnej činnosti (pozri 9, 1. zv., s. 158). Z tohto hľadiska je chápanie uvedením si cieľa, programu, plánu sociálnej činnosti v rámci určitej kultúry (pozri 6, s. 47).

Označme si operatívny plán činnosti nejakého subjektu A ako U, pričom $U = \langle G, P_g, M, N, T \rangle$, kde G označujeme vedomý cieľ subjektu, P_g zamýšľaný prostriedok jeho činnosti, M — motiváciu jeho činnosti, N — vzor, normu a ideál, ktorý subjekt uplatňuje pri formovaní cieľa a pri voľbe prostriedkov a spôsobov činnosti a T — zamýšľaný spôsob či technológiu činnosti. Symbol A môže označovať nielen individuálny, ale aj kolektívny subjekt ľudskej činnosti, zložený z individuálnych subjektov $A_1, A_2, \dots, A_n$. Kolektívny subjekt nejestvuje kdesi mimo reálnych individuálnych subjektov; nemožno ho zredukovať ani na jednoduchú množinu individuí $\{A_1, A_2, \dots, A_n\}$, lebo zahrnuje nielen množinu individuí, ale aj vzájomné väzby medzi nimi, ktoré ich zjednocujú do určitého celku. Kolektívny subjekt ľudskej činnosti sa kvalitatívne odlišuje od jednoduchej sumy individuálnych subjektov; je to bohato členený, celostný spoločenský útvar, ktorý vzniká, funguje a vyvíja sa ako systém spolupôsobiacich individuí, podlieha špecifickým väzbám, zákonom a normám spoločenskej činnosti (súčinnosti a kooperácie) a vyznačuje sa špecifickým materiálным postavením, spoločenskou činnosťou určitého typu, ako aj určitým kolektívnym povedomím (pozri 16, s. 22; 17, s. 280—283; 18, s. 460—462).⁵ V rámci kolektívneho subjektu

⁵ R. Tuomela vo svojej teórii sociálnej činnosti používa výraz $\{A_1, A_2, \dots, A_n\}$ na označenie kolektívneho subjektu, zloženého z individuí $A_1, A_2, \dots, A_n$; sociálnu skupinu chápe ako množinu $\{A_1, A_2, \dots, A_n\}$ smerujúcu k formovaniu my-intencie, regulovanú normami, ktoré definujú diferencované role pre $A_1, A_2, \dots, A_n$ (19, s. 86, 94, 113, 116, 264). Nedostatok danej koncepcie je podľa nášho názoru v tom, že sa kolektívny subjekt nechápe ako nová kvalita odlišná od jednoduchej množiny individuálnych sub-

zaujíma každý individuálny subjekt svoje špecifické miesto, podlieha určitým sociálnym normám a plní istú sociálnu funkciu (rolu). Činnosť kolektívneho subjektu sa riadi jednotným plánom, ktorému jednotlivé subjekty podriaďujú svoju vôľu v procese ich diferencovanej činnosti. Ani kolektívny plán činnosti nemožno zredukovať len na množinu plánov individuálnych subjektov $\{U_1, U_2, \dots, U_n\}$, lebo zahrnuje individuálne plány jednotlivých subjektov, ako aj ich vzájomné kompozičné a genetické väzby.

Logickú štruktúru praktického usudzovania, v ktorom racionálny subjekt utvára operatívny plán svojej predmetovej činnosti, môžeme vyjadriť týmito východiskovými schémami⁶:

- (1) A chce dosiahnuť v situácii S výsledok X
 A vie, že $P(X_S/U) = r$, kde $r \rightarrow 1$
 Ak A chce dosiahnuť X_S a ak vie, že $P(X_S/U) = r$,
 tak sa rozhodne postupovať podľa U
A sa rozhodne v situácii S postupovať podľa U
- (2) A chce dosiahnuť v situácii S výsledok X
 A vie, že $P(\sim X_S/\sim U) = r$, kde $r \rightarrow 1$
 Ak A chce dosiahnuť X_S a ak vie, že $P(\sim X_S/\sim U) = r$,
 tak sa rozhodne postupovať podľa U
A sa rozhodne postupovať v situácii S podľa U
- (3) My chceme dosiahnuť v situácii S výsledok X
Ja som jeden z nás
Ja urobím všetko pre to, aby sme v situácii S dosiahli X

Logická štruktúra uvedených schém sa podobá na logickú štruktúru vedeckého vysvetlenia. Rozdiel je v tom, že hlavnou premisou vedeckého vysvetlenia je vedecký zákon (systém vedeckých zákonov), kým v danom prípade je hlavnou premisou výrok obsahujúci istý idealizovaný vzor (pattern) predmetnej činnosti, ktorý nemá a nemusí mať charakter vedeckého zákona. Môže sa však zakladať na živelnom alebo vedomom zobrazení prírodného alebo spoločenského zákona. Vo svojom predmetnom konaní podriaďujeme logiku svojho konania logike vecí; rúbeme napríklad drevo alebo štiepame kameň podľa toho, ako „narástli“. Ak sa pri spracúvaní nejakého predmetu riadime pravidlom, ktoré zásadne odporuje objektívnemu zákonu, bude naše konanie sprá-

jektov, resp. v tom, že sa faktor utvárania skupiny hľadá len vo formovaní ich spoločného vedomia (we-intention, conduct plan). Preto Tuomelova koncepcia sociálnej činnosti zásadne neprekračuje hranice metodologického individualizmu. Sám autor ju chápe ako semiindividualistickú.

⁶ V našich schémach využívame schému racionálnej činnosti C. G. Hempela [20, s. 466–477], schému praktického sylogizmu G. H. von Wrighta [21, s. 96] a R. Tuomelovu východiskovú schému praktického usudzovania pre skupinový subjekt s my-zámerom [19, s. 121]. Výraz $P(X_S/U) = r$ čítame „pravdepodobnosť, že sa dosiahne X v situácii S pri realizácii U je r“, kde r je vysoké (blížiace sa k 1).

vidla neefektívne, neúspešné. Zosúladienie logiky nášho konania s logikou vecí prebieha spočiatku veľmi neracionálnou metódou pokusov a omylov. Nahromadená skúsenosť z ustavičného, mnohonásobne sa opakujúceho porovnávania logiky nášho konania s logikou vecí sa vyjadruje v receptúrnych pravidlách. Na podklade receptúrnych pravidiel sa formujú prvé vedecké zákony a na podklade vedeckých zákonov sa utvárajú vedecky fundované idealizované vzory (pattern) predmetnej činnosti. Vedecky podložený idealizovaný vzor praktickej činnosti sa podobá na vedecký zákon a niekedy sa s ním bezprostredne stotožňuje. Medzi nimi je však špecifický rozdiel. Vedecký zákon sa vyjadruje vo forme univerzálnej implikácie alebo pravdepodobnostného výroku, v ktorých sa konštatuje, že v podmienkach určitého druhu nastane zákonitá závislosť určitého typu. Vyjadruje napríklad, že vždy a všade tam (a len tam), kde nastanú podmienky oddelenia práce a kapitálu, dôjde k procesu tvorby nadhodnoty. Ideálny vzor (pattern) ľudskej činnosti sa vyjadruje vo forme dispozičného výroku, v ktorom sa hovorí: ak chceme vo svojej činnosti uplatniť zákonitú závislosť určitého typu, musíme v nej zaviesť podmienky určitého druhu (ak chceme dosiahnuť výsledok X, musíme postupovať podľa U). Hovorí napríklad, že ak chceme zaviesť (zrušiť) proces tvorby nadhodnoty, musíme realizovať [zrušiť] podmienky oddelenia práce a kapitálu. V ideálnom vzore predmetnej činnosti sa odráža nielen objektívny zákon spracúvaného predmetu, ale aj potreby, záujmy a ciele racionálneho subjektu, ako aj spoločenské normy jeho činnosti. A práve v tomto rozdieli medzi vedeckým zákonom a ideálnym vzorom (pattern) predmetnej ľudskej činnosti je jeden zo znakov, ktorým sa chápanie líši od vedeckého vysvetlenia.⁷

Plán ľudskej činnosti U je mnohorozmerný útvar, ktorý možno rozložiť na jeho jednotlivé komponenty, a tie preskúmať oddelene. Ak namiesto plánu činnosti U dosadíme do východiskových schém (1), (2), (3) jeho čiastkové komponenty: G [cieľ], P_g [zamýšľaný prostriedok

⁷ Podľa W. Draya sa vysvetlenie racionálnej činnosti nezakladá na vedeckom zákone, ale na „princípe aktivity“, ktorý sa uňho stotožňuje s morálnym princípom (22, s. 191). Podľa I. Berlina nie je hlavnou premisou v historickom vysvetlení zákon, ale rozpoznanie „pattern of activity“ (22, s. 35–37). Podľa P. Gardinera možno rozlíšiť vysvetlenie v termínoch príčin a vysvetlenie v termínoch „intencií“ a „plánov“, ktoré sú „príčinami zvláštného charakteru“ (23, s. 51, 119). To, že hlavnou premisou v štruktúre „racionálneho vysvetlenia“ nie je a ani nemusí byť vedecký zákon, ale dispozičný výrok o racionalite činiteľa vzhľadom na jeho objektíva a viery (vzhľadom na vhodnosť jeho informácie pre jeho rozhodovanie) uznáva aj C. G. Hempel (22, s. 119; 20, s. 468–477). Podľa G. H. von Wrighta je vysvetlenie založené na [humeovskej] kauzalite, kým jeho „praktický sylogizmus“ je založený na intencionalite, na vzťahu dôvodu a dôsledku (21, s. 95). Podľa R. Tuomelu sú vedecké zákony a teórie z istého pohľadu iba „pravidlá usudzovania regulujúce singulárne usudzovanie“; zákon tepelnej expanzie kovov napríklad umožňuje z výroku „a je kúsok medi, ktorý zohrievame“ usúdiť na výrok „a sa bude rozťahovať“ (19, s. 27). Jeho zblíženie vedeckého zákona so vzorom (pattern) racionálnej aktivity smeruje až k ich bezprostrednému stotožneniu, čo sťažuje rozlíšenie medzi vedeckým vysvetlením a chápaním.

realizácie cieľa], N (vzor, norma, ideál), M (motív), a T (spôsob činnosti, technológia), môže dostať východiskové schémy teleonomického, finálneho, normatívneho, motivačného a technologického vysvetlenia či chápania:

V prípade *teleonomického* vysvetlenia či chápania pôjde o rekonštrukciu cieľa predmetnej činnosti nejakého individuálneho alebo kolektívneho subjektu. Cieľ je predom zadaný model budúceho výsledku činnosti. Chcený, vedomý cieľ je ideálnym predobrazom výsledku ľudskej činnosti. Je to predom zamýšľaná zmena predmetu našej činnosti. Cieľ je nielen výrazom potrieb a záujmov subjektu, ale aj odrazom vlastností a vzťahov spracúvaného predmetu, jeho pohybového zákona a vývinovej tendencie. Nemá spravidla charakter jednoduchého podnetu a chcenia, ale stáva sa jedným z určujúcich faktorov samej ľudskej činnosti. Pri rozpoznávaní cieľa určitého konkrétného subjektu treba rozlíšiť medzi reálnym (dosiahnuteľným) a nereálnym cieľom. Racionálny subjekt usiluje o to, aby jeho cieľ bol adekvátnym výrazom jeho skutočných potrieb a záujmov, aby sa zakladal na pravdivom zobrazení objektívnej zákonitosti spracúvaného predmetu a aby vychádzal z existencie alebo formovania podmienok jeho uskutočnenia (pozri 8, 2. zv., s. 437)⁸. Takisto treba rozlišovať medzi tým, čo si daný subjekt predstavuje ako cieľ, a tým, čo by si mal, alebo čo si bude musieť postaviť ako svoj cieľ vzhľadom na svoje skutočné potreby a záujmy, vzhľadom na svoje reálne sociálno-ekonomické postavenie (pozri 24, s. 109). V prípade kolektívneho subjektu sa utvára spoločný a jednotiaci cieľ, zložený z diferencovaných cieľov individuálnych subjektov, pričom každý z členov kolektívneho subjektu sa spolupodieľa na tomto ciele a jeho realizácii.⁹

V prípade *finálneho* vysvetlenia či chápania pôjde o rozpoznanie prostriedku, ktorý subjekt zamýšľa použiť alebo použil na dosiahnutie cieľa. V danom prípade nás zaujíma najmä otázka zosúladenia cieľa a prostriedkov, to, akému cieľu slúžia dané prostriedky, to, či subjekt použil adekvátne prostriedky na dosiahnutie svojho cieľa, či nepoužíva nepravé prostriedky na dosiahnutie nepravých cieľov. Daný typ vysvetlenia a chápania často uplatňoval K. Marx vo svojej analýze triednych bojov vo Francúzsku v historickom období 1848—1851. Píše napríklad: „Ak Hora chcela súťažiť v parlamente, nesmela volať do zbrane. Ak v parlamente volala do zbrane, nesmela sa na ulici správať parlamentárne. Ak pokojnú demonstráciu mienila vážne, bolo hlúposťou nepredvídať, že ju prijmú vojnovu“ a vyčíta právom buržoáznym demokratom,

⁸ Termínu „teleonomické vysvetlenie“ sme dali prednosť pred termínom „teleologické vysvetlenie“ vzhľadom na zafarbenosť posledného cudzím filozofickým pozadím.

⁹ Podľa H. G. Gadamera je chápanie „spoluúčasťou na spoločnom ciele“; subjektívny aspekt chápania Gadamer vymedzuje ako rozpoznávanie cieľa nejakého činiteľa, kým objektívny aspekt chápania vidí v našom stotožnení sa s tradíciou (25, s. 147).

„že sa ničomu nevyhýbajú viac ako prostriedkom vedúcim k cieľu“ (pozri 8, 2. zv., s. 275)¹⁰.

V prípade *normatívneho* vysvetlenia či chápania pôjde o rekonštrukciu normy či ideálu, ktoré sa stali regulátormi v činnosti subjektu. *Vzor* je predmet určitého druhu, dobre uspokojujúci potreby a záujmy určitého typu, podľa ktorého subjekt vyhľadáva alebo vytvára obdobné predmety svojich potrieb a záujmov. *Norma* je autoritou spoločnosti podoprený, pre členov určitého spoločenstva záväzný predpis, v ktorom sa hovorí buď o tom, že treba niečo robiť, alebo o tom, ako sa má niečo robiť. Z hľadiska svojho pôvodu je to akumulovaná skúsenosť kolektívneho subjektu. Prostredníctvom nej kolektívny subjekt zjednocuje a usmerňuje konanie a správanie individuálnych subjektov a kontroluje ich činnosť z hľadiska spoločných potrieb a záujmov (ich neplnenie je často-krát sprevádzané sankciami).¹¹ *Ideál* je spravidla súhrnom noriem, stesneným v obraze určitej najvyššej hodnoty, ktorý sa stáva ideálnym vzorom činnosti a správania subjektu. V danom prípade nás zaujíma najmä to, či subjekt naozaj postupuje podľa vytýčených vzorov, noriem a ideálov, ako aj to, či tieto vzory, normy a ideály zodpovedajú jeho skutočnému postaveniu a dosiahnutej úrovni praxe a poznania (ani vzory, normy a ideály nie sú večné, ale historicky prechodné). Zvlášť dobre si treba všimnúť rozdiel medzi zdanlivým a skutočným ideálom. Za ideálom statočného rytiera a pokorného mnícha treba napríklad odhaliť skutočný ideál raného feudalizmu — zaháľajúceho pána a prácou zodra-
tého raba (pozri 26, s. 674).

V prípade *motivačného* vysvetlenia či chápania pôjde o rekonštrukciu motívu činnosti individuálneho alebo kolektívneho subjektu. Rôzne druhy ľudskej činnosti sa vyznačujú rôznymi typmi motivácie. Vedomými pohnútkami konania a správania subjektu môžu byť jeho potreby a záujmy, vzory, normy a ideály, jeho úlohy, záväzky a povinnosti atď. v ich vzájomnej väzbe s určitým cieľom, ktorý si vytýčil, ako aj s jeho postojom k podmienkam realizácie tohto cieľa (26, s. 596, 674—675). Motivácia bežnej, každodennej činnosti ľudí je spravidla podmienená empirickými, javovými formami podstatných spoločenských vzťahov. Motivácia bežnej činnosti robotníka a kapitalistu je napríklad podmienená kategóriami mzdy, zisku, renty a úroku, ktoré sú prevrátenými (imaginárnymi a iracionálnymi) formami prejavu imanentných zákonov kapitálu. Pre rozpoznanie a vysvetlenie skutočných motívov ľudskej činnosti je preto treba odhaliť ich pôvod, ich substanciálny základ. A na

¹⁰ Daný typ vysvetlenia či chápania vyčleňuje H. P. Jaeck pri rozbere Marxovej historickej metódy (7, s. 90).

¹¹ Pojem sociálnej normy sa v literatúre spravidla vymedzuje takými pojmami, ako je predpis (prescription), vonkajší alebo vnútorný nátlak (pressure), jednota správania (uniformity), obmedzenia (restriction), podmienenosti (condition) a pod. (pozri napr. 19, s. 236—247).

to treba preskúmať ekonomické a sociálne postavenie ľudí, indivíduí, sociálnych skupín, spoločenských tried atď., vysvetliť javové formy spoločenských vzťahov, utvárajúce bezprostredný „mechanizmus“ motivácie z podstatných spoločenských vzťahov, rozlíšiť medzi súkromným motívom individua a celkovým záujmom kolektívu, skupiny, triedy, spoločnosti, ľudstva. Marx napríklad ukazoval na príklade udalostí 1848—1851 vo Francúzsku, ako je „obyčajný buržoa vždy ochotný obetovať celkové záujmy svojej triedy nejakému súkromnému motívu“ (pozri 8, 2. zv., s. 301).

V prípade *technologického* vysvetlenia či chápania pôjde o rekonštrukciu spôsobu, technológie, ktorými individuálny alebo kolektívny subjekt zamýšľa realizovať a realizuje svoj cieľ. Spôsob, akým niečo produkuje, vytvárame, je práve taký dôležitý ako sám produkt, výtvor. Marx zdôrazňoval, že pravdivou musí byť aj cesta k pravde (a tá môže mať rôzne alternatívy). Podľa niektorých autorov začíname byť svedkami nastupujúceho technologického prelomu: od činnosti, ktorá sa zameriavala na technicky dokonalý produkt s maximom pracovných charakteristík, sa bude v najbližšom storočí prechádzať k činnosti, ktorá sa bude zameriavať predovšetkým na technológiu produkcie, na dosiahnutie čo najlepších technologických vlastností produktu. Namiesto hesla: „Viac baní, tovární, vlakov, kovu, strojov“ sa bude uplatňovať heslo: „Vyrábať takým spôsobom, ktorý je výhodný po ekonomickej, ekologickej a spoločenskej stránke“, čiže robiť prácu, ktorá má zmysel, prácu, ktorá slúži človeku, ktorá je dôstojná človeka a prebieha v ľudsky dôstojných podmienkach (pozri 27, s. 605—606).

Rekonštrukcia zamýšľanej činnosti, jej operatívneho plánu (cieľa, prostriedku, normy, motívu, technológie) je nevyhnutná, ale nie je dostatočná na vedecké vysvetlenie skutočnej ľudskej činnosti. Na vysvetlenie predmetnej činnosti individuálneho alebo kolektívneho subjektu je nevyhnutné preskúmať aj spôsob realizácie tohto plánu. Treba napríklad ukázať nielen to, že daný subjekt sa rozhodol pre určitý cieľ, ale aj to, či skutočne postupuje podľa neho a či sa mu ho darí aj realizovať. Vysvetlenie cieľavedomej ľudskej činnosti sa — inak povedané — nemôže zastaviť len pri rekonštrukcii zamýšľanej činnosti. Musí prerásť do myslenej rekonštrukcie samej predmetnej činnosti, do porovnania zamýšľanej a realizovanej praxe, zamýšľaných a skutočne dosiahnutých výsledkov, do porovnania slov a činov.

V procese vedeckého vysvetlenia skutočnej predmetnej činnosti reálneho subjektu si veda spravidla vypomáha určitým idealizovaným modelom činnosti racionálneho subjektu, konajúceho v idealizovaných podmienkach, a potom skúma odchýlky v činnosti reálneho subjektu od normy racionálnej činnosti. Skutočná činnosť reálneho subjektu sa spravidla kvantitatívne odchyľuje od normy racionálnej činnosti a niekedy jej môže aj kvalitatívne protirečiť. Produkt ľudskej činnosti napríklad nie je len realizovaným cieľom, ale aj spracovaným predmetom a ten

môže človeku klásť nepredvídaný odpor. V praxi sa nám často nedarí získať také prostriedky, ktoré sme zamýšľali použiť na realizáciu cieľa. Skutočný subjekt sa vo svojom konaní a správaní odchyľuje od vzorov, noriem a ideálov, ktoré vyznáva. Technológia jeho predmetnej činnosti sa rozchádza zo zamýšľanou technológiou. Sám plán jeho činnosti často plne nezodpovedá jeho skutočným potrebám a záujmom alebo zákonitosti pretváraného objektu atď. A práve tieto odchýlky skutočnej predmetnej činnosti reálneho subjektu od ideálnej racionality predstavujú najväčší teoretický a praktický záujem (pozri 28, s. 246). Ak by sa skutočná činnosť reálneho subjektu bezprostredne zhodovala s idealizovanou činnosťou racionálneho subjektu, bola by veda nepotrebná.

Také sú niektoré zvláštnosti rekonštrukcie zmyslu a významu ľudskej činnosti. Vzniká otázka, či táto rekonštrukcia má charakter vedeckého vysvetlenia alebo chápania. V súčasnej metodológii vied nájdeme celkom protichodné odpovede na túto otázku. To, čo jedni nazývajú teleologickým, finálnym, normatívnym, motivačným atď. vysvetlením, to iní pokladajú nie za vysvetlenie, ale za chápanie. Pritom príčina nie je len v nedostatočnom odlíšení vedeckého zákona a idealizovaného vzoru (pattern) cieľavedomej ľudskej činnosti, ale aj v tom, že doteraz nie je jasne a jednoznačne zodpovedaná otázka, či naše mentálne stavy sú alebo nie sú príčinami našej činnosti, nášho konania a správania.

Podľa R. Tuomelu jestvujú tri odlišné filozofické koncepcie ľudskej činnosti, ktoré poskytujú rôzne odpovede na postavenú otázku: 1. *Mentálne kauzálna teória*, v ktorej sa cieľavedomá činnosť analyzuje ako telesný pohyb (behavior) zapríčinený určitým druhom duchovných udalostí a stavov (napr. želaním, chcením, vierou); 2. *teória činiteľa* (agency theory), v ktorej sa za príčinu telesného pohybu resp. jeho komponentu v konaní pokladá sám činiteľ (agent) a napokon 3. *hermeneutická* (nekauzálna, wittgensteinovská) *teória*, podľa ktorej zámerné (intencionálne) konanie nie je, a azda logicky ani nemôže byť zapríčinené žiadnou duchovnou udalosťou či stavom: mentálne stavy nie sú príčinou, ale dôvodom činnosti. Z hľadiska prvých dvoch filozofických teórií je možné kauzálne vysvetlenie ľudskej činnosti, a to buď na podklade tzv. pôsobiacej alebo tzv. účelovej príčiny. Z hľadiska tretej teórie ide buď o vysvetlenie zvláštného druhu (reason explanation), ktoré nemožno zredukovať na kauzálne vysvetlenie, alebo sa vysvetlenie jednoducho nahrádza chápaním, rekonštrukciou želaní, úmyslov, domnienok, vier (belief) atď. subjektu činnosti (agenta)¹².

¹² Medzi prívržencov prvej teórie R. Tuomela zaraďuje D. Davidsona, J. Fodora, A. Goldmana, W. Alstona, A. Dantoa, W. Sellarsa, v širšom zmysle aj R. Brandla, J. Kima, P. Churchlanda a R. Audiho. Patrí k nej podľa neho väčšina psychologických motivačných teórií (S. Freud, K. Lewin, E. Tolman), ako aj takí behavioristi a neo-behavioristi ako Dollard a Miller, Bandura a Osgood alebo takí sociológovia ako T. Parsons a i. Za prívržencov druhej teórie pokladá R. Taylora, R. Chisholma, sociálneho

Tento problém by bolo treba podrobiť dôkladnej analýze aj v marxistickej filozofii. Podľa nášho názoru všetky uvedené filozofické teórie ľudskej činnosti sú už vo svojom východisku zafažené takými predpokladmi, ktoré nevyhnutne vedú k antinómiám: 1. vychádzajú zo zúženej, biologizmom zafaženej predstavy o človeku len ako telesnej bytosti obdarenej vedomím, v ktorej chýba skutočný sociálny rozmer človeka, jeho ľudsky prirodzená, špecificky spoločenská podstata, a 2. vychádzajú z klasickej, aristotelovskej, humeovsky obmedzenej predstavy o kauzalite len ako o vonkajšom, formálnom, jednosmernom súvisi, v ktorej chýba skutočné pochopenie substanciálneho základu príčinnosti — vzájomného pôsobenia.¹³

Primárnym zdrojom aktivity človeka nie sú jeho mentálne stavy a udalosti, ale jeho prirodzené a špecificky ľudské utrpenie (pozri 8, 1. zv. s. 24, 82, 103—104, 220—229). Podmienky, v ktorých človek žije, ho neuspokojujú a človek sa ich usiluje zmeniť. Mentálne stavy a udalosti sú síce vedomými pohnútkami ľudskej aktivity, ale hybnými silami týchto „hybných síl“ sú prirodzené a historicky vzniknuté potreby a záujmy, ktoré zasa majú svoj základ v ekonomickom a sociálnom postavení človeka. Samo sociálno-ekonomické postavenie človeka, materiálne podmienky jeho existencie sa menia v procese jeho cieľavedomej životnej činnosti. Naše duchovné stavy a udalosti sú nevyhnutným, ale nedostačujúcim momentom v procese spoločenskej sebadeterminácie, ktorý má svoj základ vo vzájomnom pôsobení človeka a prírody (podliehajúcim spoločensky modifikovaným prírodným zákonom) a vo vzájomnom pô-

psychológa F. Heidera a i. Podľa neho tretej teórii zodpovedajú koncepcie G. H. von Wrighta (najrozpracovanejšia z nich), A. Meldena, N. Malcolma, F. Stoutlanda, R. Abelsona, ale aj W. Draya, R. Martina, cieľová teória C. Taylora a i. K prvej teórii Tuomela (neprávom) zaraďuje aj marxistickú koncepciu činnosti. Svoju vlastnú teóriu charakterizuje ako účelovo-kauzálnu (purposive causal), semi-individualistickú teóriu sociálnej (multi-agents) činnosti, ktorá je akýmsi rozšírením mentálne kauzálnej teórie. Odlišuje sa od nej tým, že: 1. namiesto „obyčajnej“ kauzality zahrnuje „účelovú“; 2. štruktúru singulárneho konania (napríklad otvorenie okna) charakterizuje ako sekvenciu $u = \langle t, \dots, b, \dots, r \rangle$, kde t je chcenie (alebo viera), b je telesná udalosť a r — výsledok; niekedy $r = b$ (zdvihnutá ruka); 3. berie do úvahy operatívny plán (conduct plan) činnosti a 4. zavádza pojem my-intencie (we-intention, we-willing), ktorý chápe ako konjunkciu úmyslov individuí sociálneho kolektívu alebo skupiny. Duchovné javy podľa neho aktivizujú plán činnosti, ten uvádza do pohybu telo, a to vyvoláva zmenu okolia [19, s. 27, 55—78, 85, 90, 121, 145].

¹³ Na obmedzenosť klasickej, formálnej príčinnosti upozornil už svojho času G. W. F. Hegel, ktorý zdôrazňoval, že je neprípustné aplikovať čisto formálny kauzálny súvis na vzťahy organického a duchovného života, lebo: a) to, čo sa nazýva „príčinou“, má iný obsah než účinok a b) z malých „príčin“ sa začínajú vyvodzovať veľké účinky (vonkajšia príčina je len momentom v samopohybe živého organizmu) [29, s. 193—194]. M. I. Mc Quire uvádza, že dnes už ani v sociálnej psychológii nevystačíme so „starou paradigmou“ jednosmerného kauzálného súvisu a musíme prejsť k analýze dvojsmerného vzťahu so schémami spätnej väzby [28, s. 39].

sobení ľudí (podliehajúcim špecificky spoločenským zákonom). Ľudskú činnosť v zásade je možné vysvetliť na báze jej vlastnej prírodno-historickej zákonitosti, na podklade zákona, modifikujúcich a individuálnych podmienok. Toto vysvetlenie však nevyhnutne bude obsahovať moment chápania, rekonštrukcie zamýšľanej činnosti kolektívneho a individuálneho subjektu, a teda aj prvok rekonštrukcie našich mentálnych stavov a udalostí.

3. Rekonštrukcia sociálnej pamäti

Človek, subjekt ľudskej činnosti sa nevyvíja len ako prírodný organizmus, iba ako telo obdarené vedomím. Jeho vývin je včlenený do vývinových procesov spoločenských organických systémov. Človek je nielen súčasťou dejín prírody, ale má aj svoje špecificky ľudské dejiny. Ľudstvo neprechádza len takými vývinovými cyklami, v ktorých sa akumuluje látka, energia a dedičná informácia ako ostatná príroda. V jeho vývinových cykloch, v ktorých dochádza k intenzívnej rozšírenej reprodukcií a transformácii súhrnu produktívnych síl a produktívnych vzťahov, sa akumuluje spoločenská informácia, ktorá má charakter sociálnej pamäti. *Sociálna pamäť* už nemá povahu dedičnej informácie zakódovanej v genetickom materiáli (DNK, RNK); je to špecificky spoločenská informácia, stelesnená v produktoch materiálnej a duchovnej ľudskej činnosti, v ktorej sa akumuluje skúsenosť ľudstva a ktorá sa odovzdáva z pokolenia na pokolenie prostredníctvom určitých sociálno-kultúrnych prostriedkov. Sociálna pamäť je bohato členený fenomén. Zahrnuje informáciu o materiálnej i duchovnej ľudskej činnosti, o ekonomickej, sociálnej, politickej a duchovnej sfére života spoločnosti, o vzťahu človeka k prírode i o vzťahu človeka k človeku, o jeho svetonázorových i hodnotových orientáciách a ich intelektuálnych, vôľových a emocionálnych dimenziách. V zásade však možno rozlíšiť tri základné typy sociálnej pamäti: 1. sociálnu pamäť zafixovanú v zdedených produktívnych silách; 2. sociálnu pamäť zafixovanú v zdedených spoločenských vzťahoch a 3. sociálnu informáciu zakódovanú v zdedených znakových (jazykových a mimojazykových) sústavách (pozri 30, s. 59—60; 18, s. 458—459; 31).

Vďaka tomu, že človek vstupuje nielen do vzájomného pôsobenia s prírodou a s inými ľuďmi, ale aj „so životom ľudstva“, ktorý je stelesnený v produktoch ľudskej činnosti (pozri 32, s. 444), získava schopnosť vytvárať väčšie materiálne a duchovné hodnoty, než sú tie, ktoré zdedil od minulých generácií; stáva sa tvorivou bytosťou, ktorá je schopná prekračovať dosiahnuté hranice svojej praktickej a poznávacej činnosti. Na to však, aby si mohol osvojiť materiálnu a duchovnú kultúru ľudstva a premeniť ju na nástroj riešenia nových problémov a úloh, musí ju najprv identifikovať, rozpoznávať, prežiť, vysvetliť, reinterpretovať,

„prečítať“ v logike riešenia týchto problémov a úloh, t. j. musí ju pochopiť. Chápanie v tomto širokom zmysle, chápanie ako rekonštrukcia sociálnej pamäti je významnou kultúro-logickou kategóriou, ktorá má mimoriadne závažnú úlohu v humanitnom poznaní a v poznaní vôbec [pozri 33, s. 55], ako aj v celostnej spoločenskej praxi. Vzhľadom na to, že existujú tri základné druhy sociálnej pamäti, bolo by treba preskúmať aj špecifické zvláštnosti troch druhov chápania ako rekonštrukcie sociálnej pamäti.

Chápanie ako rekonštrukcia sociálnej pamäti zafixovanej v zdedených produktívnych silách. Produktívne sily sú súhrnom vecných a ľudských prvkov procesu materiálnej a duchovnej ľudskej činnosti (materiálne výrobné sily chápeme ako určujúci základ ľudských produktívnych síl). Ich obsahovú štruktúru utvárajú predmety a prostriedky ľudskej činnosti, ako aj sám človek ako subjekt činnosti. Predmetom ľudskej činnosti sa môže stať nielen „panenská“ príroda, ale aj príroda, ktorú už prefiltrovala ľudská práca. Obrovská väčšina prostriedkov ľudskej činnosti prezrádza výrazné stopy ľudskej práce. Človek sám ako ľudsky prirodzená podstata (na rozdiel od jeho biologickej podstaty) je tiež produktom vlastnej práce. Predmety a prostriedky ľudskej činnosti, ako aj sám subjekt činnosti, v ktorých sa už spredmetnila ľudská práca, podliehajú nielen prírodným, ale aj spoločenským zákonom fungovania, pohybu a vývinu. Stávajú sa dôležitým meradlom vývoja ľudských bytostných síl, predovšetkým ľudskej pracovnej sily, a zároveň aj významným ukazovateľom spoločenských vzťahov, za ktorých táto činnosť prebieha. Zdedené prostriedky ľudskej činnosti a ich pozostatky sú napríklad „pre skúmanie zaniknutých spoločensko-ekonomických formácií rovnako dôležité ako stavba zvyškov kostí pre poznanie ústrojenstva zaniknutých živočíšnych druhov“ [pozri 9, 1. zv., s. 159]. Chápanie ako rekonštrukcia sociálnej pamäti stelesnenej v zdedených produktívnych silách spočíva v identifikácii, rozpoznávaní, prežívaní, vysvetlení a reinterpretácii sociálneho významu a osobnostného zmyslu, ktorý sa zafixoval a prenášal štruktúrnymi prvkami produktívnych síl spoločnosti. Bez tohto druhu chápania nie je možné vysvetlenie našej minulosti, ani využitie sociálnej skúsenosti ľudstva na riešenie problémov a úloh súčasného a budúceho rozvoja ľudských produktívnych síl.

Chápanie ako rekonštrukcia sociálnej pamäti stelesnenej v zdedených spoločenských vzťahoch. Spoločenské vzťahy sú súhrnom vzťahov ľudí, do ktorých vstupujú v procese svojej materiálnej a duchovnej činnosti (výrobné vzťahy sú určujúcim podsystémom celej hierarchie spoločenských vzťahov). Každé pokolenie ľudí sa rodí do určitých zdedených spoločenských vzťahov, ktoré sú výsledkom činnosti minulých generácií. Aby si ich mohlo osvojiť a pretvoriť v súlade so svojimi vlastnými potrebami a záujmami, musí ich pochopiť. Vyvinutý spoločenský organizmus je spravidla historicky vzniknutým systémom spoločenských

vzťahov, v ktorom sa zachovávajú a prekonávajú niektoré spoločenské vzťahy predchádzajúcich spoločenských organizmov. Vzťahy, ktoré prevládali v starom systéme, sa môžu stať podriadenými v novom systéme; vedľajšie vzťahy menej vyvinutého systému sa môžu stať prevládajúcimi v novom systéme; vzťahy, ktoré sa plne rozvinuli v predchádzajúcich systémoch, sa môžu zachovať v novom systéme v karikovanej, prevrátenej podobe, alebo aj zaniknúť, zanechávajúc po sebe iba „materské“ znamienka. Ak teda budeme pristupovať k štruktúre vyvinutého spoločenského organizmu ako k historicky vzniknutému systému vzťahov, môže nám jeho logicko-historická retrospektíva poskytovať anatomický kľúč k pochopeniu „všetkých tých zaniknutých foriem organizácie spoločnosti, z trosiek a prvkov ktorých sa rozvinul“ (pozri 34, 1. zv., s. 59). Ako je známe, Marx uplatnil túto metódu pri analýze dokapitalistických foriem organizácie spoločnosti. Bez tohto druhu chápania nie je možné vedecké vysvetlenie minulosti, ani riešenie otázok revolučnej prestavby spoločnosti.

Chápanie ako rekonštrukcia sociálnej pamäti zakódovanej v znakových systémoch. V zdedených produktívnych silách a produktívnych vzťahoch sú stelesnené vzťahy človeka k prírode a vzťahy človeka k človeku; je v nich zafixovaný ich sociálny význam a osobnostný zmysel. V znakových systémoch je zakódovaná určitá informácia, v ktorej sa vypovedá o týchto vzťahoch. Informačný styk ľudí predpokladá transformáciu ľudskej skúsenosti, nadobudnutú v procese materiálnej a duchovnej činnosti do podoby vedenia, ktoré sa uchováva a prenáša prostredníctvom materiálu znakových systémov od subjektu k subjektu, od pokolenia k pokoleniu, od jednej generácie k druhej. Znakové systémy sú organicky prepojené s materiálnou výrobou (výrobou, výmenou a rozdeľovaním), so sociálnou, politickou i duchovnou sférou spoločenského organizmu. Zároveň však majú relatívne samostatný status, obsahujú moment kreatívnosti a konvenciálnosti. Prostredníctvom znakových (a najmä jazykových) systémov sa uchováva a prenáša informácia o všetkých sférach bytia a vedomia sociálneho organizmu, jeho pod-systémov a indivíduí, o ich praktickej, poznávacej, hodnotovo-orientačnej i emocionálnej skúsenosti. Znak, znakový systém plní v tomto procese uchovávaní a prenosu informácií funkciu označenia (denotácie) a funkciu vyjadrenia zmyslu (kognitívneho a komunikatívneho, napr. lingvistického). Význam znaku je rozlíšenou jednotou obidvoch týchto protikladných momentov.

Chápanie nejakého znakového systému, napríklad jazykového textu, spočíva v rekonštrukcii (identifikácii, rozpoznávaní, prežívaní, vysvetlení, reinterpretácii, prehodení) jeho zmyslu a významu. Chápanie ako rekonštrukcia zmyslu a významu jazykových systémov má zložitú dia-logickú štruktúru: subjekt B (interpretátor) rekonštruuje v jazyku L_B zmysel výpovede subjektu A (autora) o objekte X vyjadrenej v jazyku

L_A.¹⁴ Pochopiť text, napríklad, znamená predovšetkým pochopiť autora textu, rekonštruovať jeho zámer a spôsob jeho realizácie, resp. pochopiť autora textu lepšie, než by on mohol pochopiť sám seba (pozri 36, s. 16, 138; 37, s. 98). Znamená to ďalej rozpoznať a vysvetliť zmysel textu, vedieť ho prečítať v logike jeho autora. Znamená to navyše vedieť porovnať dva jazykové, pojmové, hodnotové a skúsenostné systémy, systém autora textu a systém interpretátora, vedieť artikulovať jeden systém v termínoch druhého, resp. vedieť prečítať text v logike interpretátora.¹⁵ Reinterpretácia zmyslu textu môže prebiehať nielen vnútri jednej a tej istej životnej tradície, ale aj medzi rôznymi životnými tradíciami. Interpretátor textu v danom prípade vystupuje ako spájajúci článok medzi životnou tradíciou, do ktorej je sám vpísaný a životnou tradíciou, do ktorej je vpísaný autor textu. A práve rozdiel týchto tradícií ho núti zaujať k textu stanovisko. V procese interpretácie môžu vzniknúť „šumy“, diskrepancie, ktoré treba posúdiť, eliminovať, prekonať, aby sa zabezpečila jej hodnovernosť a pravdivosť. Chápanie teda v sebe zahŕňa moment kontinuity i diskontinuity.¹⁶ Pochopiť text napokon znamená aj aktívne si osvojiť jeho zmysel, prečítať ho v logike riešenia nových problémov a úloh, premeniť ho na nástroj efektívneho riešenia životných problémov človeka, spoločnosti, ľudstva. Jednou zo základných úloh spoločenských vied v období prestavby socialistickej spoločnosti je napríklad znova prečítať klasikov marxizmu-leninizmu v originále, oslobodiť ideové dedičstvo klasikov od neskorších neseriózných nánosov a uplatniť ho ako teoretický nástroj pri riešení praktických úloh formovania novej podoby socializmu.

*

Chápanie vo všetkých základných podobách, ktoré sme spomenuli, chápanie ako rekonštrukcia sociálneho významu a osobnostného zmyslu vecí a bytostí začlenených do štruktúry ľudskej činnosti, chápanie ako rekonštrukcia zmyslu a významu samej ľudskej činnosti ako významo-

¹⁴ M. M. Bachtin charakterizuje význam ako „efekt vzájomného pôsobenia hovoriaceho a počúvajúceho prostredníctvom materiálu zvukového komplexu“ (11, s. 305). Podľa K. O. Apela má chápanie charakter triády: A (subjekt) vykladá C (objekt) pre B (subjekt) [35, s. 49].

¹⁵ P. Winch vidí práve v tomto momente centrálnu otázku chápania vôbec (38) a T. McCarthy považuje Winchovo zdôraznenie tohto momentu dokonca za novú teóriu chápania. V skutočnosti ide len o jeden dôležitý aspekt jedného z významných druhov chápania.

¹⁶ F. E. Schleiermacher a W. Dilthey zdôraznili moment pretržitosti, časového odstupe medzi podstatou textu a interpretátorom. M. Heidegger a H. Gadamer zdôrazňujú naopak moment ich kontinuity, zrastania tradície interpretátora a tradície interpretovanej podstaty, a toto zrastanie považujú za základ historického chápania (25, s. 147–178, 156).

votvornej substancie a chápanie ako rekonštrukcia sociálnej pamäti, zafixovanej v zdedených produktívnych silách, spoločenských vzťahoch a znakových sústavách — plní nezastupiteľnú funkciu v organizácii ľudskej činnosti. Bez chápania nie je možná súčinnosť ľudí, ich spolupôsobenie pri realizácii spoločného cieľa. Bez chápania nie je možná premena kultúrno-spoločenského dedičstva na nástroj riešenia životných problémov ľudí, a teda ani sama tvorivá aktivita človeka. Bez chápania nie je možná komunikácia ľudí, a teda ani formovanie vedomia a sebauvedomenia človeka. Bez chápania nie je možná kontrola správania, poučenie sa z chýb a omylov minulosti, a teda ani ich náprava. Bez chápania nie je možné sociálne hodnotenie, a ani presadzovanie princípov sociálnej spravodlivosti. Bez chápania nie je možné ani vedecké vysvetlenie: vysvetlenie prerastá do chápania, ktoré je jeho rozšírením a chápanie do vysvetlenia, ktoré je jeho prehĺbením. Bez chápania nie je možný ani jednoduchý súcit človeka s človekom. Bez vzájomného pochopenia ľudí a bez pochopenia dejín (heroického i tragického v dejinách) nie je možné ani „plné porozumenie ľudu, jeho histórie, jeho nádejí do budúcnosti, jeho úsilia o túto budúcnosť“ (pozri 39, s. 3).

Pri utváraní marxistickej koncepcie chápania by sme si mali kriticky osvojiť všetko pozitívne, čo sa dosiahlo v danej oblasti v predmarxistickej a súčasnej nemarxistickej teórii chápania.¹⁷ Zároveň by sme však mali podrobiť principiálnej kritike jej základné nedostatky: redukciu chápania len na rekonštrukciu zmyslu jazykových útvarov (textov), redukciu sociálneho významu len na osobnostný zmysel, redukciu chápania len na jeho psychické fenomény (empatiu), alebo len na zakódovanie a dekodovanie znakového systému (syntaktizácia chápania), redukciu chápania len na identifikáciu a prežívanie zmyslu (popieranie momentu vysvetlenia zmyslu), predpoklad o predurčenej harmónii medzi chápaným a chápaným (nepochopenie princípov artikulácie jedného systému v termínoch druhého), redukciu objektívnej reality len na jej ľudské zvýznamnenie (pripodstatnenosť bytia k chápanému vedomiu), konštrukciu sveta z významov transcendentálnej subjektivity, odtrhovanie chápania od vedeckého vysvetlenia, ich stávanie proti sebe ako výlučnej metódy humanitných vied a metódy prírodných vied, stotožňovanie vedeckého zákona s idealizovaným vzorom (pattern) praktickej činnosti atď.

Redukcia spoločenskovedného poznania len na metodológiu explanačie vedie k fikcii svetonázorového objektivismu; jeho redukcia len na metodológiu chápania vedie naopak k zakrývaniu objektívneho prístupu k všeobecným základom spoločenskovedného poznania (pozri 2, s. 73—74). Vedecké vysvetlenie i chápanie je nevyhnutné pre pochope-

¹⁷ Autor ďakuje P. Cmorejovi, F. Gahérovi, J. Szomolánymu, R. Šimovi a J. Viceníkovi za kritické pripomienky.

nie humánnej podstaty vedy, jej nezastupiteľnej úlohy v spoločenskej prestavbe a v riešení dozrievajúcich globálnych problémov ľudstva.

LITERATÚRA

1. Essays on Explanation and Understanding (Ed. by J. Mannien and R. Tuomela). Dordrecht-Boston 1976.
2. ŠTOFF, V. A. — ŠILKOV, J. M.: O vzájomsviazi objasnenija i ponimanija v socialnom poznaniji. In: Problemy metodologii socialnogo poznaniya. Leningrad 1985.
3. HOBBS, T.: Leviathan. In: Antológia z diel filozofov. Novoveká racionalistická filozofia. Bratislava 1970.
4. HEISENBERG, W.: Fyzika a filosofie. Praha 1966.
5. NIKITIN, E. P.: Priroda naučného objasnenija i sovremennyy pozitivizm. In: Voprosy filosofii 1962, č. 8.
6. GUSEV, S. S. — TULČINSKIJ, G. L.: Problematika chápania vo filozofii. Bratislava 1988.
7. JAECK, H. P.: Genesis und Notwendigkeit. Studien zur Marxschen Methodik der historischen Erklärung 1846—1848 bis 1859. Berlin 1988.
8. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. Bratislava 1977—1979.
9. MARX, K.: Kapitál. Zv. I. a II. Bratislava 1985.
10. LEONTJEV, A. N.: Činnost, vědomí, osobnost. Praha 1971.
11. BACHTIN, M. M.: Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka. Bratislava 1986.
12. BACHTIN, M. M.: Estetika slovesného tvorčestva. Moskva 1979.
13. RUBINŠTEJN, S. L.: Bytije i soznaniye. Moskva 1957.
14. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Bratislava 1980.
15. HEIDEGGER, M.: Über den „Humanismus“. In: Platons Lehre in der Wahrheit. Bern 1947.
16. HOLATA, L.: Marxisticko-leninská filozofia. In: Marxisticko-leninská filozofia. Antológia z diel filozofov. Bratislava 1974.
17. LEKTORSKIJ, V. A.: Subjekt, objekt, poznanije. Moskva 1980.
18. ČERNÍK, V.: Systém kategorií materialistickéj dialektiky. Bratislava 1986.
19. TUOMELA, R.: A Theory of Social Action. Dordrecht-Boston-Lancaster 1984.
20. HEMPEL, C. G.: Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in the Philosophy of Science. New York-London 1965.
21. WRIGHT, G. H. von: Explanation and Understanding. Ithaca-New York 1971.
22. Philosophical Analysis and History (Ed. by W. H. Dray). New York-London 1966.
23. GARDINER, P.: The Nature of Historical Explanation. London-Oxford-New York 1961.
24. MARX, K. — ENGELS, F.: Svätá rodina. Bratislava 1963.
25. GADAMER, H. G.: The Problem of Historical Consciousness. In: Interpretative Social Science: A Reader, Berkeley etc. 1979.
26. RUBINŠTEJN, S. L.: Základy obecné psychologie. Praha 1967.
27. LEGASOV, V.: Úvahy o nastupujícím technologickém přelomu. In: Vesmír 1988, č. 11.
28. Sovremennaja zarubežnaja socialnaja psihologija. Texty [red. G. M. Andrejeva, M. N. Bogomolova, L. A. Petrovskaja]. Moskva 1984.
29. HEGEL, G. W. F.: Wissenschaft der Logik. T. II. Leipzig 1951.
30. Materialističeskaja dialektika kak obščaja teorija razvitiya. T. 2. Moskva 1982.
31. KOLEVATOV, V. A.: Socialnaja pamiat' i poznanije. Moskva 1984.
32. RUBINŠTEJN, S. L.: Problémy všeobecnéj psychologie. Bratislava 1978.
33. ŠVYRIOV, V. S.: Refleksija i ponimanije v sovremennom analize nauki. In: Voprosy filosofii 1985, č. 6.
34. MARX, K.: Základy kritiky politickej ekonómie. Rukopisy „Grundrisse“. Zv. I., II. Bratislava 1974—1975.

35. APEL, K. O.: The Common Presuppositions of Hermeneutics and Ethics. Types of Rationality beyond Science and Technology. In: Perspectives in Metascience. Göteborg 1979.
36. SCHLEIERMACHER, F. E. D.: Hermeneutik. Heidelberg 1959.
37. RICOEUR, P.: The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text. In: Interpretative Social Science: A Reader. Berkeley etc. 1979.
38. WINCH, P.: The Idea of Social Science and its Relation to Philosophy. London-New York 1960.
39. JAKOVLEV, A. N.: Rozhovor A. N. Jakovleva v Pravde, 16. novembra 1988.

ПРОБЛЕМА ПОНИМАНИЯ В ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУКАХ

Вацлав Черник

Вещи и существа, включенные в структуру человеческой деятельности, имеют наряду со своей естественной (натуральной) сущностью и специфически общественную сущность, которая определяет их социальное значение и личностный смысл (персонифицированное социальное значение). Понимание вещей и существ — это реконструкция (распознавание, объяснение, переживание, реинтерпретация) их социального значения и личностного смысла. Ценность вещей и существ — это единство их естественной сущности, социального значения и личностного смысла. В статье анализируются схемы задуманной и реализованной деятельности рационального субъекта и их конкретизации в телеологическом, конечном, нормативном и технологическом объяснении и понимании. Эти схемы отличаются от структуры научного объяснения тем, что их главной предпосылкой является не научный закон (прямо), а определенный идеализированный образец (pattern) человеческой деятельности, который является отражением объективного закона и вытравлением потребностей и интересов субъектов. Состояния духа и события являются моментами общественной самодетерминации, основа которой заключается во взаимодействии между субъектом и объектом, между субъектом и субъектом.

В третьей части автор анализирует свойства понимания как реконструкции социальной памяти, зафиксированной в унаследованных производительных силах, производственных отношениях, в системе языковых и внеязыковых знаков. Понимание, по мнению автора, — это расширение объяснения, а научное объяснение является углублением понимания.